

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉԸ. ԼԵՎՈՆ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆ
(Ծննդյան 145-ամյակի առթիվ)

Հայտնի իրողություն է, թե մեր ժողովրդի կյանքում սերնդեսերունդ՝ մինչև մեր օրերը, նշանակալի ինչ խոշոր դեր են խաղացել Ղարաբաղից սերված անձինք: Այդ մասին խոսում են տողեր ունեն նաև օտարները: Այստեղ թեկուզև վերհիշենք հայ ժողովրդի ազնիվ ու անկաշառ բարեկամ, ռուս անվանի բանաստեղծ, գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ և հասարակական գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկու չափազանց հետաքրքիր դիտարկումները: Ղարաբաղի և, ընդհանրապես, հայ ժողովրդի պատմության ճակատագրական տարիներին ու, մասնավորապես, 1919 թ. մարտի 23-ին նրա գրած «Ղարաբաղ» վերնագրով ուշագրավ հոդվածում կարդում ենք. «Հայաստանի ազգային հիշողությունը պետք է հիշի դարաբաղցիների բավական շատ հռչակավոր անուններ: Չկա մի մարդ, որտեղ նրանք դրսևորած չլինեն իրենց նախաձեռնողականությունն ու տաղանդը: Քաղաքականություն, գրականություն, հասարակական գործունեություն, առևտուր. այս ամենը նրանց համար աշխատանքի ասպարեզ են եղել»¹: Այնուհետև Ս. Գորոդեցկին թվարկում է անվանի որոշ դարաբաղցիների, «որոնց անունները բոլորին հայտնի են»: Հասարակական գործիչներից՝ Արամ փաշա (Մանուկյան), Սաքո Սահակյան, զինվորականներից՝ գեներալ Լազարև, գրական գործիչներից՝ Լևո, Մոսկվայում, «Армянский вестник»-ի հրատարակիչ Ամիրով և շատ ուրիշներ:

Մեր կողմից էլ ավելացնենք. XX դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային անվանի գործիչների թվում իր ուրույն տեղն ունի Հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության՝ էսեռների ղեկավար, ճանաչված բժիշկ, բանաստեղծ, թարգմանիչ Լևոն Աթաբեկյանը (1875–1918): Նրա բանավոր ու գրավոր խոսքի ուժը բարձր են գնահատել Ալ. Մյասնիկյանը, Ն. Տերտեքյանը, Շիրվանզադեն, Ավ. Բասակյանը, Աշ. Գրաշին: Այս շարքում առանձնանում է Լ. Աթաբեկյանի հայրենակից, հայ իրականության երևելի դեմքերից Դավիթ Անանունի՝ «Լևոն Աթաբեկյան (կյանքը և հասարակական-գրական գործունեությունը)» վերնագրով ուշագրավ, ծավալուն հոդվածաշարը [«Հառաջաբան», «Կյանքի հանգամանքները», «Ո՞վ է հայը (թյուրքահայ դատ)», «Ազգություն և դասակարգ», «Ո՞վ է հայը (հասարակական հարաբերությունները Անդրկովկասում)», «Սոցիալիզմ», «Ապստամբ միտքը», «Անձնական հիշողություններ», «Լ. Աթաբեկյանի տեղը հայ մտավորականության երամակում» ենթախորագրերով], որը տպագրել է Երևանում հրատարակվող «Հայաստանի

¹ Ա. Զաքարյան. Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, Երևան, 2010, էջ 110–111, ն ու յ ն ի՝ Сергей Городецкий в Западнoй Армении и в Закавказье. Ереван, 2015, с. 127.

կոռպորացիա» երկշաբաթաթերթի 1920 թ. մի շարք համարներում: Լ. Աթաբեկյանը զոհվել է 1918 թ. Բաքվի մարտյան իրադարձությունների վերջին օրը՝ մարտի 20-ին / ապրիլի 2-ին, երբ հաշտարար պատվիրակի առաքելություն կատարելիս, սպիտակ դրոշմ ձեռքին՝ գնացել էր «Մուսաֆայի» դիրքերը և ընկել թշնամու տմարդի գնդակից:

Հավերժ փառք մեր հին ու նոր նահատակներին ...

Ստորև ներկայացնում ենք Դ. Անանունի հոդվածաշարից Լ. Աթաբեկյանի կենսագրականը, Շիրվանզադեի «Լևոն Աթաբեկյան» վերնագրով հիշատակի խոսքը, Ավ. Բասահյանի «Նամակ Հայպետհրատի դիրեկտորին», Աշ. Գրաշու «Լևոն Աթաբեկյանի քնարը» վերնագրերով նյութերը, նաև՝ Լ. Աթաբեկյանի “Nostalgia” բանաստեղծությունը:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

– 1 –

ԼԵՒՈՆ ԱԹԱԲԵԿԵԱՆ

(Կեանքը և հասարակական-գրական գործունեությունը)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Իմ խղճի վրայ ծանրացած մի խոստում կայ – գրել Լևոն Աթաբեկեանի կեանքի և հասարակական-գրական գործունեության մասին: Այդ խոստումը ես տուել եմ այն տխուր օրը, 1918 թ. մարտի 25-ին, երբ Բազում բազմահազար ժողովրդի ուղեկցությամբ Լ. Աթաբեկեանի անշունչ դին մենք պահ էինք տալիս հողին: Այդ օրը «Բանուր» թերթի էջերում (№ 9, 1918 թ.) ես հետևեալ տողերն էի նւիրել նահատակին. «Մարտի 20-ին Բազումի քաղաքացիական կռուում իբրև հաշտարար պատգամաւորութեան անդամ նահատակել է Լևոն Աթաբեկեանը: Նա թուրք և ռուս պատգամաւորների հետ ճիգեր է եղել գործադրելիս՝ վերջ տալու աւերիչ ռազմական գործողութիւններին: Պարզւոր եղել է հերոսական մահ պարտականութեան դիրքում: Ֆիզիքապէս նա մահացել է իբրև գործիչ, բայց իր կատարածով, իր վեհ խոհերով՝ անմահացել: Ահա մահ, որ բիւր կեանքեր արժէ: Մահ՝ յանուն տառապող մարդկութեան, մահ՝ յանուն սրտագին դրացիութեան: Լ. Աթաբեկեանի մահը՝ իբրև հայ, թուրք և ռուս ազգերի եղբայրութեան ճամբին կատարւած ողջակէզ՝ արժանի է, որ պատմուի սերունդից սերունդ և անկեղծ դաշինքի ամուր շաղախ դառնայ:

Լ. Աթաբեկեանը պայծառ դէմք էր հայ հասարակական գործիչների ու մտաւորականների ոչ-ստուար շարքի մէջ: Նա նոյնպէս փայլուն անուն էր Անդրկովկասի միջազգային սօցիալիստական բանակում, մի անուն, որի հետ ամենքը հաշի էին նստում և որը մէջտեղ էր գալիս, երբ անհրաժեշտ էր դատուում կարգաւորել մեր ծայրերկրի այս կամ այն ծանրակշիռ խնդիրը: Նա տաղանդաւոր հռետոր և հակաճառող էր. խոհուն և նուրբ հրապարակախօս, բանաստեղծի աւիւնով օժտւած գրող, մի դէմք, որի խառնուածքը

վարդապետական էր լաւագոյն իմաստով և որի գործն ու խօսքը նպաստակ ունէին սպասաւորելու հայ աշխատատէր բազմութեան բարօրութեանը ու հոգեւոր զարգացմանը: Լ. Աթաբեկեանը այն դէմքերից էր, որոնք անդադրում հոգեւոր գանձ են փնտրում, չեն ընդարմացնում իրանց սիրտն և ուղեղը մի բարեմասնութեան բեռան տակ, այլ խոյանում են դէպի իմացութեան նոր եզրեր, դէպի մտքի նոր նուաճումներ: Նա սօցիալիստ էր լայն ըմբռնումներով ու մտքի թափով: Նա պատկանում էր սօցիալիստ-յեղափոխականների կուսակցութեան, բայց հաւասարապէս ընտանի մարդ էր նաև հայ սօցիալ-դեմոկրատներին: Նա այն համոզմունքին էր, որ հայ սօցիալիստական սակաւաթիւ բանակին վերապահուած է մեծ դեր կատարելու մեր միջավայրում և գտնում էր, որ հայ սօցիալ-դեմոկրատն ու սօցիալիստ-յեղափոխականը պարտաւոր են բազմաթիւ հարցերում միասին լինել և միասին գործել:

Ես այժմ գուրկ եմ հնարատրութիւնից այստեղ պատմելու Լ. Աթաբեկեանի կեանքը և բնոյթագծելու նրան՝ իբրև հասարակական գործչի և գրողի: Այդ աշխատանքը անհրաժեշտ է անել և ես ձեռնամուխ կլինեմ դրան, եթէ բարդացած հասարակական պայմանները երաշխաւորեն որևէ անդորրութիւն և ապահովութիւն մեր ապաքախտ ժողովրդի համար: Լ. Աթաբեկեանը պատկանում է ամբողջ հայ ժողովրդին, բայց պատմել նրա «կեանքի գործերը» – այդ ընկնում է ամենից առաջ ինձ վրայ: Նա մի ասացուածք յաճախ էր կրկնում, թէ արեւակցութիւնը մեծ ոյժ է: Կարծում եմ, որ նոյնքան մեծ ոյժ է հայրենակցական, բարեկամական և զաղափարական կապը, որ պիտի հրահրէ անմոռաց պահել նահատակի անունը:

Մնա՛ս բարով, Լևոն»:

Այս տողերը գրել են Բագուի Հայոց Ազգային Խորհրդի դիւանատանը շուարման և շփոթութեան մթնոլորտում: Հայ ժողովրդի լայն խաւերը՝ հակառակ իրանց կամքի շարտուել էին պայքարի մէջ, որի դրօշակը առաջինն էր պարզել ադրբեյջանական գիշակեր «Մուսաֆայթ» կուսակցութիւնը: Ազգային Խորհուրդը՝ իբրև պատասխանատու մարմին՝ միջոցներ էր որոնում խուսափելու ազգային ընդհարումներից ու պառակտումներից: Այս տողերը լոյս են տեսել մի օր, երբ թնդանօթներն էին գոռում Բագուի շրջակայքում և ռումբերն էին սաստում Դադստանի որդիներին և նրանց պարագլուխ իսլամ Գոցինսկուն, հռչակելով նրա յոխորտանքը «պատժելու հայերին» տկարամիտ մարդու սպառնալիք, որը չի ըմբռնում մարտեան դէպքերի իմաստը և ազգային բաղիւմներ է փնտրում մի տեղ, ուր բոլորքուել էր պարզ քաղաքացիական կռիւ:

Երկու տարի է անցել այս տողերը գրելուց յետոյ: Բարդացած հասարակական պայմանները վերջնականապէս դեռ չեն երաշխաւորել մեր ապաքախտ ժողովրդին անդորրութիւն և ապահովութիւն: Սակայն հայութիւնը հրաժեշտ է տալիս իր փոշիացած վիճակին և դա գրաւական է, որ պայծառ կամար պիտի կապուի մեր գլխին: Պէտք է հաշուել կորուստները, գնահատել նրանց և իբրև խորին յարգանք նրանց շիրիմներին ու յիշատակին՝ ձեռնամուխ լինել շինարար աշխատանքի: Խառն ժամանակների մեծ կորուստներից է Լ. Աթաբեկեանը և ես՝ իմ խոստման համաձայն՝ ձեռք եմ զարկում պատմելու նրա «կեանքի

գործը»: Շատ նիւթեր են պակասում այդ նպատակի համար, բայց դժուար է նախատեսել այն օրը, երբ մեր կեանքի այս ընթացքի մէջ կարելի կլինի ասել, թէ ստեղծուել են պայմաններ լիուլի սպառելու որնէ խնդիր: Դրա համար էլ ես չեմ յետաձգում իմ մտադրութիւնը: Լ. Աթաբէկեանի ստուերը դժգոհ չի մնալ իր բարեկամից, եթէ պակաս լրութեամբ լինի պարզուած նրա գործի այս կամ այն մանրամասնութիւնը:

Երևան, 1920 թ. Յունւարի 27.

Դ. Ա.

I

ԿԵԱՆՔԻ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Լևոն Աթաբէկեանը ծնուել է Շուշում 1875 թ.² սեպտեմբերի 3-ին: Ծագումով նա ազնուական էր, Աթաբէկեան մելիքական տոհմից, որը բնակութիւն ունի Ջրաբերդ գաւառի Կուսապատ գիւղում: Ղարաբաղի հայ ազնուականութիւնը առհասարակ չի կարող հպարտանալ իր կուլտուրականութեամբ, բայց Աթաբէկեանի ծնողները պատկանում էին երջանիկ բացառութիւնների շարքին: Նրա հայրը, Նիկողայոս Աթաբէկեան, պետական պաշտօնէյ էր (դատաստանական քննիչ, յետոյ նոտար), գաւառական լաւ մտաւորական, օժտւած հասարակական անմար բնագոյներով: Մայրը, տիկին Գայիանէ, այն կանանցից է, որոնք հասարակական ջերմութիւն են տարածում իրանց շուրջը, կենտրոնական անձն դառնալով բոլոր ինքնօգնութեան ու բարեգործական ձեռնարկների մէջ: Այսպիսով Լ. Աթաբէկեանը ծնուել ու մեծացել է մի ընտանիքում, ուր օրնիքուն անպակաս են եղել հասարակական գործը, խօսքն ու զրոյցը: Սա մի նպաստաւոր միջավայր էր, որ մանկութիւնից նրան տոգորում էր հասարակական բնագոյներով:

Իր նախնական կրթութիւնը Լ. Աթաբէկեանը ստացել է Շուշուայ րեալական դպրոցում, որը աւարտել է 1893 թ.: Նոյն թուականին իր մօր հետ նա ճանապարհուում է արտասահման և մտնում Լայպցիգի համալսարանը, ընտրելով հասարակական գիտութիւնների բաժանմունքը: Լայպցիգից նա անցնում է Մինխէնի, ապա Տիւբինգէնի համալսարանը, իսկ 1897 թ.՝ փոխելով իր ընտրած մասնագիտութիւնը՝ տեղափոխուում է Բերլին և մտնում այդ քաղաքի համալսարանի բժշկական բաժանմունքը: Այստեղ էլ նա վերջնականապէս չի հաստատուում: Որոշ ժամանակից յետոյ տեղափոխուում է Ցիւրիխի

² Լ. Աթաբէկեանի ծննդյան այս թվականն է նշված «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ում (հ. 1, Երևան, 1974, էջ 125), իսկ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան»-ում (հ. 1, Երևան, 1990, էջ 68), «Հայկական հարց. հանրագիտարան»-ում (Երևան, 1996, էջ 19), «Ով ով է. 234 հայեր (կենսագրական հանրագիտարան)»-ում (հ. 1, Երևան, 2005, էջ 38), «Հանրագիտական բառարան»-ում (հ. 1, Երևան, 2016, էջ 38) նշված է 1857 թվականը: Բոլոր հանրագիտարաններում ծննդյան վայր է նշված Կուսապատ գյուղը (Ելիզավետպոլի նահանգի Զիվանշիր գավառ, այժմ՝ Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջան):

համալսարանի համապատասխան բաժանմունքը: 1901 թ. ձմեռը նա ունկնդրում է Հայդելբերգի համալսարանում, ապա վերադառնալով Յիւրիխ՝ իր բժշկական ուսումը աւարտում 1903 թուականին: Նոյն թուականին նա վերադառնում է Ռուսաստան և պետական քննութիւն բռնում Կազանի համալսարանում (օգոստոս): Այսպիսով Լ. Աթաբեկեանի արտասահմանեան կրթութիւնը շարունակւում է 10 տարի, մի ժամանակամիջոց, որը հնարաւորութիւն է տալիս նրան ոչ միայն հիմնովին հմտանալու իր ընտրած մասնագիտութեանը, այլև լսելով հռչակաւոր պրօֆեսորներ Ռօշերին, Բիւխերին, Բրենթանօին և միուսներին ձեռք բերելու ընդարձակ տեղեկութիւններ քաղաքատնտեսութիւնից և առհասարակ հումանիտար գիտութիւններից:

1903 թ. աշնանից Լ. Աթաբեկեանը իբրև բժիշկ հաստատւում է Բագուում, զբաղմունք ունենալով քաղաքային և մասնաւոր հիւանդանոցներում: 1904 թ. ապրիլին նա անցնում է Լայպցիգ և մի քանի ամիս աշխատում պրօֆ. Զօլումանի կլինիկայում: Լայպցիգից վերադառնում է դարձեալ Բագու և 1904 թ. աշնանից անձնատուր լինում բժշկութեան: 1905 թ. յունիսից նա հաստատւում է Շուշում, ուր զբաղւում է թէ բժշկութեամբ և թէ հասարակական-յեղափոխական գործունէութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերում: Նրա Շուշայ կեանքի շրջանը շարունակւում է մօտ մէկ տարի: Այդ ժամանակամիջոցում Լ. Աթաբեկեանը նստակեաց մարդ չէ: Նա ստեղծ-ստեղծ բացակայում է Շուշիից, այցելում է գաւառները, նահանգական Գանձակ քաղաքը, ապա Թիֆլիսը, Բագուն և Երևանը: Այդ ժամանակ նա մտահոգւած էր հայ-թուրքական ընդհարումներից բխող ինքնապաշտպանութեան հարցերով, պայքար էր մղում մեր կեանքում ծնունդ առած մարքսիզմի դէմ և աշխատում էր ճոխացնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան հոգևոր բովանդակութիւնը: Իբրև դաշնակցական գործիչ 1906 թ. ամառը նա Դիզակի շրջանից ընտրւում է պատգամաւոր Էջմիածնի Կենտրոնական Ժողովի, որը կաթողիկոսի կոնդակով գումարուեց այդ թուականի օգոստոսի 17-ին և նպատակ ունէր կարգաւորել եկեղեցական-կուլտուրական խնդիրները: Կենտրոնական Ժողովը կառավարութեան կարգադրութեամբ փակուեց օգոստոսի 30-ին և Լ. Աթաբեկեանը ի թիւս միւս պատգամաւորների ստորագրութիւն տուեց թողնել Էջմիածինը և այլևս չփորձել նոր հաւաքումներ կատարելու յարուցած խնդիրների շուրջը: Ստորագրութիւն տուողները միաժամանակ բողոքում էին կառավարութեան արարքի դէմ, համարելով նրա ձեռնարկած միջոցը ոտնահարումն իսթքի ու գումարումների ազատութեան, ինչպէս և ազգի իրաւունքների, որը միայն կոչւած է անկաշկանդ վարելու իր ազգային-կուլտուրական գործերը: 1906 թ. աշնանից Լ. Աթաբեկեանը վերջնականապէս հաստատւում է Բագուում: Նա այստեղ թէ ընդարձակ ընդունելութեան տէր բժիշկ է և թէ մէկը այն սակաւաթիւ հայ մտաւորականներից, որը իր մտաւոր պաշարին հաղորդակից է անում բանորդ դասակարգին:

Իր գիտակցական կեանքի սկզբում Լ. Աթաբեկեանը քննադատական վերաբերմունք ունէր դէպի Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործելակերպը, բայց այդ հանգամանքը արգելք չհանդիսացաւ, որ 1904–1907 թուականներին նա դառնայ յիշեալ կուսակցութեան եռանդուն և խիստ ազդեցիկ անդամը: Աշխատելով ազդել հայ ժողովրդական մասսայի վրայ, դաստի-

արակել նրան դաշնակցական գաղափարներով՝ Աթաբեկեանը ինքը ազդեց մասսայի պահանջներից և սկսեց տատանել իր դաւանանքի մէջ: 1905 թ. համառուսական յեղափոխութիւնը, հայ-թրքական տնտեսը ընդհարումները, հայ մարքսիստների կրքոտ քննադատութիւնը և այլն արագացրին նրա հոգեկան բեկումը: Նա մի շարք ուրիշ երիտասարդ գործիչների հետ միասին ընդդիմադիր գիծ բռնեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծոցում: Այդ երևոյթը յայտնի է «Երիտասարդ դաշնակցականների շարժում» անունով: Երիտասարդները համոզւած սօցիալիստներ էին, կանգնած դասակարգային պայքարի հողի վրայ: Նրանք սկզբում կարծում էին, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կծռուի դէպի իրանց դաւանած սկզբունքները, բայց նկատելով, որ դա դիւրին կատարւելու գործ չէ, թողին կուսակցութեան շարքերը, ամփոփւեցին իբրև սօցիալիստ-յեղափոխական կազմակերպութիւն և կապ հաստատեցին համառուսական նոյնանուն կուսակցութեան հետ: Այդ անջատումը տեղի ունեցաւ 1907 թ. օգոստոսին, որ ժամանակից սկսած Լ. Աթաբեկեանը ճանաչւած սօցիալիստ յեղափոխական էր:

Քննադատական շարժում սկսելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ՝ բնական է, որ Լ. Աթաբեկեանը դառնար յարձակումների ենթակայ և այլևս չգտներ անվերապահ բարեկամական վերաբերմունք դաշնակցականօրէն դաստիարակւած մասսայի մէջ: Այն բանորոշութիւնը, որ առաջ պատրաստ էր անսխալական համարել նրա իւրաքանչիւր խօսքը, այժմ երես էր դարձնում նրանից և նոյնիսկ աշխատում էր մի երկու նախարդինաբերական ձեռնարկութիւններում գրկել նրան բժշկի պաշտօնից:

Լ. Աթաբեկեանը տաղանդաւոր հռետոր էր: Նրա խօսքը ճոռում չէր, այլ հաստու, պարզ և սրամիտ: Իբրև հակաճառող՝ նա կորովամիտ էր, հեզանքի խոշոր ձիրքով օժտւած: Զարմանալի չէ, որ նա ամենուրեք բազմաթիւ ունկնդիրներ էր գտնում: Բանաւոր խօսքը ուժեղ զէնք էր նրա ձեռքին: Գրչին նա յաճախ չէր դիմում: Թէ բժշկական զբաղմունքն էր խանգարում դրան և թէ նստակեցութեան պակաս սէրը: Մինչև 1907 թուականը գրիչը առանձին դեր չէր կատարում նրա հասարակական գործունէութեան մէջ: Մի երկու յօդւած և ոտանաւորներ ուներ տպագրւած զանազան պարբերականներում և միայն այդքանը: Իր հասարակական գործի հոչակը նա ստացել էր յեղափոխական և լուսաւորական աշխատանքով: 1908 թ. նա մասնակցեց սօց.-յեղափոխականների համառուսական համագումարին Ֆինլեանդիայում: 1907 թուականից սկսած նրա բանաւոր խօսքին միացաւ գրաւորը: Այդ թուականին նա գրեց և հրատարակեց երկու գրքոյկներ. «Բնչու ենք անջատում Դաշնակցութիւնից» և «Ազգութիւն և դասակարգ»: Այդ աշխատութիւնները լոյս տեսան Բիխարդ կեդանունով: 1908–1909 թուականներին սօցիալիստ-յեղափոխականների հայ կազմակերպութիւնը հրատարակեց մի շարք շաբաթաթերթեր («Անի», «Շէփոր», «Զնդան» և «Առաւօտ»), որոնց ղեկավարն էր Լ. Աթաբեկեանը: Նա զետեղեց այդ պարբերականներում Բիխարդ, Սմբատ Սմբատեան կեդանուններով և իր իսկ ստորագրութեամբ բազմաթիւ յօդւածներ: 1908 թ. լոյս տեսաւ նոյն կազմակերպութեան հրատարակութեամբ «Վերագնահատումներ» ժողովածուն, որի մէջ Լ. Աթաբեկեանը՝ զետեղել է «Սօցիալիստական պրօբլէմներ» վերտառութեամբ մի խոշոր ուսումնա-

սիրություն: Այս շրջանի բեղուն գրական գործունեությունը երաշխիք էր, որ Աթաբեկեանը ջերմ կերպով փարել է գրչին և այս ասպարիզում պիտի թողնի խոշոր հետքեր: Սակայն կառավարական հալածանքը եկաւ վախճան դնելու նրա գործունեութեան: 1909 թ. յունիսի սկզբին Լ. Աթաբեկեանը ձերբակալւեց, մեղադրւելով Դաշնակցութիւն կուսակցութեան պատկանելիութեան մէջ:

«Հայաստանի կոռուեցիա» (Երևան), - 7, Բ տարի, ապրիլ 15, 1920, էջ 222–227:

II

Լ. Աթաբեկեանը բանտ նետւեց այն հարիւրաւոր մտաւորականների ու հասարակ հայ մարդկանց հետ, որոնց գործունեությունը յանցաւոր էր նկատւել ռուս կառավարութեան աչքում: Հայ մտաւորականութեան դէմ մղած այդ հալածանքը, որ յայտնի է «Դաշնակցութեան գործ» անունով, վարում էր խանգարած հոգնորով մի դատաստանական քննիչ³, որը օրէնքի պահանջին խառնել էր իր քմահաճոյքը և մղձաւանջի պէս ծանրացել ողջ ազգաբնակչութեան կրծքին: Շչեդրինի գրչին արժանի այդ դատաւորը չկամեցաւ ոչ մի բանով մեղմացնել Լ. Աթաբեկեանի բանտի պայմանները, մերժեց ամեն մի երաշխաւորութիւն ու դիւրութիւն: Դաշնակցութեան գործի բուն դատաւարությունը սկսեց Սենատի պետական յանցանքների քննութեան յատուկ ատենանում, 1912 թի յունւարի 17-ին և վերջացաւ նոյն թւականի մարտին: Լ. Աթաբեկեան > Բագրի, Գանձակի, Ռոստոմի, Նովոչերկասկի և Պետրոգրադի բանտերում մնաց երկու տարի 10 ամիս: Ի՞նչ մեղադրանք էր բարդւում նրա վրայ:

Որ 1905–1907 թւականների ընթացքում նա միւսների հետ եղել է պարագլուխ Շուշայ Դաշնակցական կազմակերպութեան: Այդ կազմակերպությունը կատարել է հետևեալ հակապետական գործերն ու ահաբեկումները. տեղական բնակիչներից ժողովել է տուրքեր, կազմակերպել է զինւորական խմբեր կուլելու ռուս կառավարութեան դէմ, ձեռք է բերել զէնք և զինամթերք, կատարել է դատաստանական քննութիւններ և վճիռներ է արձակել քրեական ու քաղաքացիական վեճերի նկատմամբ, որ ծագել են տեղական բնակիչների միջև, հրատարակել է պարտադիր որոշումներ և 1904–1906 թւականների ընթացքում մահւան պատժի է ենթարկել մի հարկային տեսչի, մի պրիստաւի օգնականի, մի պրիստաւի, մի գաւառապետի օգնականի, մի ժանդարմի, մի ոստիկանական գործա-

³ Խոսքը Նովոչերկասկի նահանգային դատարանի հատուկ կարևորության գործերի քննիչ Նիկոլայ Լիժինի մասին է, ով հայտնի էր իր անհավասարակշիռ պահվածքով և քաղաքական շինծու գործեր սարքելու վարպետությամբ:

կալի, մի կալաձատիրոջ և նրա կնոջը (Հախումեաններ), մի հայ կնոջ, որը ամուսնացել էր ռուսի հետ և ընդունել ռուսադասանություն և այլն:

Այս մեղադրանքին Լ. Աթաբեկեանը տուել է բացասական պատասխան: Նա իրան մեղադր չի ճանաչել և մատնանշել է բազմաթիվ վկաներ, որոնք պիտի վկայէին նրա ոչ-դաշնակցական լինելը: Այդ վկաներին աւելացել էին կառավարական պաշտօնեաներն ու գործակալները: 24 հոգի իրանց վկայությունն են տուել նրա մասին: Այդ վկաների մեծամասնությունը հայ էր, բայց նրանց մեջ կային նաև վրացի, ռուս և լեհ: Հետաքրքրական է, որ հայերից աննպաստ վկայություն են տուել Դաշնակցության գործի կենտրոնական հերոսը (Միհրան), մի լուսանկարիչ, որին Աթաբեկեանը որակում է իբրև դրամաշորթի, մի վարդապետ, որը նրա կարծիքով հոգեկան հիւանդ է, ապա աննպաստ բովանդակություն ունի Շուշույ երկու քաղաքացիների կողմից գրած անստորագիր նամակը, որի մեջ վերը յիշած մեղադրանքներից զատ յիշում էր նաև այն, որ Լ. Աթաբեկեանը բռնութեամբ Շուշույ հարուստների մէկից ստացել է 10,000 ռուբլի և որ նրա հակակառավարչական գործունեությունը յայտնի էր դեռևս 1905 թ., երբ գեներալ Տակայշիլին կամեցաւ նրան ձերբակալել, բայց սպառնալիքի տակ՝ հրաժարւեց այդ մտքից: Աննպաստ վկայություն տուողների շարքումն են գտնուում 3 ժանդարմ, մի ոստիկանական ծառայող, մի բանդապետ, Էջմիածնի Մինոթի դատախազը և Գանձակի նահանգապետը, բոլորն էլ ռուսներ կամ ռուսացածներ:

Էջմիածնի Մինոթի դատախազ Լեօնիդ Ֆրենկելը վկայում է, որ Էջմիածնի Կենտրոնական Ժողովում Լ. Աթաբեկեանը առաջինն արտասանեց խիստ ոճով ճառ, ուղղած հոգևորականութեան և կառավարութեան դէմ, նա էր, որ պահանջում էր բաժանել եկեղեցին պետությունից, իսկ եկեղեցական կալաւածքները և կապ էր գտնում ռուսական ու կովկասեան յեղափոխութեան մէջ:

Գանձակի նահանգապետ Կովալեովը վկայում է, որ Լ. Աթաբեկեանը կուսակցութեան աչքի ընկնող անդամներից մէկն էր, կոմիտէի կողմից կապ էր պահպանում արտասահմանեան գործիչների հետ և կուսակցական գործերով ուղարկում ժրնն:

Ի նպաստ Լ. Աթաբեկեանի վկայություն են տուել 14 հոգի, հայեր և օտարազգիներ: Հետաքրքրական է, որ վկայ բժ. Պ. Լարիօնովը (յայտնի վիրաբոյժ Բագում, այժմ հանգուցեալ) այն կարծիքն է յայտնում, թէ Աթաբեկեանը աւելի շուտ իր համոզմունքներով պահպանողական մարդ պիտի լինի:

Սենատում Լ. Աթաբեկեանին պաշտպանում էր Ալեքսանդր Կերենսկին: Ինքը մեղադրուող արտասանեց փայլուն պաշտպանողական ճառ, որ խոր տպաւորություն թողեց դատաւորների վրայ: Նա իր օգտին խօսեցնել էր տալիս այն հանգամանքը, որ 1905–1906 թւականներին թուրքական խաւար ամբոյսը ոտքի էր կանգնել սրբելու կեանքն ու քաղաքակրթությունը հայ շրջաններում և նա իբրև հայ մարդ պարտաւոր էր խօսքով ու գործով նպաստել իր ցեղի ինքնապաշտպանութեան: Սենատը անպարտ հռչակեց Լ. Աթաբեկեանին: Դա ուշացած արդարադատություն էր, որովհետև 3 տարւայ նախնական բանտարկությունը արդէն ծածկում էր ենթադրուող պատիժը:

Լ. Աթաբեկեանը բանտից ելաւ խախտուած ատողջութեամբ, բայց առաւել նա խախտուած նիւթականով: Մօտ վեց ամիս նա անկարող եղաւ անձնատուր լինել ատոնին զբաղմունքների: Եւ դեռ չհանգստացած՝ 1912 թ. աշնանից նորից վերսկսեց իր բժշկի ընդունելութիւնները, միաժամանակ դեկավար հրաւիրելով թոքախտի դէմ մաքառող ընկերութեան ամբուլատորիային:

Բանտարկութիւնից առաջ էլ Լ. Աթաբեկեանը իր ոյժերը փորձել էր բանաստեղծական արւեստի մէջ, գրել էր մի երկու ինքնուրոյն և թարգմանել մի քանի ոտանաւորներ: Բանտային պարապութիւնը խթանեց այդ որոնող մարդուն երգի դիմել: Բանտում նա շարադրեց մի շարք ոտանաւորներ և գաղտնի ուղիներով ուղարկեց բարեկամներին: Այդ ոտանաւորներից մի քանիսը 1911 թ. նրա անւան և ազգանւան գլխագիրներով լոյս տեսան մեր խմբագրութեամբ հրատարակող «Նոր Կեանք» հանդէսում, իսկ երբ նրանց հեղինակը ազատուեց բանտից՝ նա շտապեց հրատարակել իր բանաստեղծութիւնների ժողովածուն (Բազու, 1913 թ.): 1909 թ. յունիսից սկսած մինչև 1917 թ. յեղափոխութիւնը հայ սոցիալիստ-յեղափոխականները չունէին իրենց մամուլը: Այսպիսով, Լ. Աթաբեկեանը, որ այդ հոսանքի կառկառուն ներկայացուցիչը և ճանաչւած հրապարակախօսն էր, տեղ չունէր արտայայտելու: Միայն 1913 թ. «Բազուի Չայն» թերթում նա տպագրեց մի երկու յօդւած, որոնք շօշափում էին հայ լեզւի զարգացման պայմանները և բանավէճ էին մեր մի յօդւածի առիթով: 1914 թ. «Մշակուն» նա տպագրեց մի յօդւած՝ նւիրւած հայ մտաւորականութեան նկարագրին: Այդ նոյն թերթում 1916 թ. հրատարակեց մի ուրիշ յօդւած, որի մէջ խարազանում էր հայ ուսանողների պակասութիւնները: Այդ շրջանում, 1913 թ. աշնանը և 1914 թ. գարնանը, Բազուի գրական գեղարուեստական ակումբում նա կարդաց երկու դասախօսութիւն հայ լեզւի և մտաւորականութեան մասին, որոնց արձագանքը եղան վերը յիշած յօդւածները: Չոյզ դասախօսութիւններն էլ ունեցան հսկայական յաջողութիւն և յարուցին սուր բանաւոր և գրաւոր վէճ Բազում ու Թիֆլիսում: Ի նչ էր ասում Լ. Աթաբեկեանը:

Հայ լեզուն պետական չէ: Պետական և հասարակական հաստատութիւնները զօրավիզն չեն կանգնում նրա զարգացման: Նա փտարւում է դպրոցից, առնտրա-արդիւնաբերական ասպարեզից, իրանց կրթւած համարող ընտանիքներից և, առհասարակ, յայն գործառնութիւններ ունեցող հաստատութիւններից: Նա աղքատանում է, աղճատում: Այժմ նա մօտենում է ժարգօնի, որի մէջ տիրապետում են հայերէնն ու ռուսերէնը հաւասարաչափ, եթէ աչքաթող անենք պարսկա-թուրքական ժառանգութիւնը: Երկու լեզուով անհնարին է յարատւել: Պիտի իշխել մի լեզու: Եւ յաղթանակը, եթէ անսասան մնան քաղաքական պայմանները, վերապահւած է ռուսերէնին:

Ահա Լ. Աթաբեկեանի առաջին դասախօսութեան համառօտ բովանդակութիւնը: Այստեղ յոռետեսութիւն չկայ հայ լեզւի ասպագայի նկատմամբ, բայց կայ հարցի սուր ձևակերպում, որ պիտի խթանէր ունկնդիրներին դէպի քաղաքական պայքար ռուսական բացարձակապետութեան դէմ:

Հայ մտաւորականութեան նւիրւած իր երկրորդ դասախօսութեան մէջ Լ. Աթաբեկեանը մոռալ գոյներով էր նկարագրում այդ խաւի մտաւոր բոբկութիւնը: Օտարացումն և

խորթացումը տիրում է այդ խառն մի բնեռում, սեմինարիզմը և հոգու չքաւորութիւնը՝ միւս: Այստեղ դարձեալ հայ մարդուն կարող էր վերամկրտել քաղաքական պայքարը և ոչ դիմագրկութիւնը:

Պատերազմը, մանաւանդ երբ նա տխուր փաստ դարձաւ Թիւրքիայի և Ռուսաստանի միջև, սնդիկի վիճակում դրեց Լ. Աթաբէկեանին: Նա հրաժարւեց ֆիզիքական հանգստութիւնից և չէր մտածում հոգևոր անդորրութեան մասին: Բնօրէն վարքագիծ պիտի ընդգրկէ հայ սոցիալիստը կատարուող դէպքերի դիմաց: Դառնալ պարտաւորական և ցանկանալ, որ յաղթ գերման-թիւրքական դաշնակցութիւնը, ուրեմն և Անդրկովկասը ընկնէ Թիւրքիայի ազդեցութեան տակ, թէ ընդհակառակը՝ քար սեղմելով կրծքին՝ աջակցել Ռուսաստանին, որ նրա գործերը մեր երկրի սահմաններից հեռու պահեն թրքական աւերիչ բազուկը: Լ. Աթաբէկեանը իր ընկերների և հայ սոցիալ-դէմոկրատների պատասխանատու ներկայացուցիչների հետ ընդգրկեց վերջին գործելակերպը: Նա ընդունեց, որ հայ սոցիալիստը պիտի մտնէ ամենուրեք ստեղծուած Ազգային Խորհուրդները և վարէ այնտեղ աշխատանք այն իմաստով, որ պատերազմը յարակից երևոյթներով չխանգարէ Անդրկովկասի ժողովուրդների բարի դրացիութիւնը՝ որ հզորանայ մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանողական ոյժը և մաքառի հայ դեկալար շրջանների դիմագործ ու ստրկական քաղաքականութեան դէմ, որով նրանք՝ գործիք դառնալով ռուս բիւրօկրատիայի ձեռքին՝ արկածախնդրութեան էին մատնում մեր ժողովրդի ճակատագիրը թէ Թիւրքիայում և թէ Ռուսաստանում: Այսքանի մէջ նա համաձայն էր սոցիալ-դէմոկրատների հետ, բայց գտնում էր նաև, որ հայ կառավարական շարժումը պիտի ընթանայ իր առանձին ազգային հունով, որպէսզի մեր մարտիկը ազատի հանրակացարանի բթացնող մթնոլորտից և հնարաւորութիւն ունենայ իրագործելու առանձին նպատակներ:

Լ. Աթաբէկեանը այն մարդկանցից չէր, որ իմաստութիւն նւաճէր և ձեռքերը ծալած նստէր տաքուկ բնակարանում: 1915 թ. սկզբում նա ձգեց իր զբաղմունքները Բագում և բժշկի պաշտոնով ուղևորեց ռազմաճակատ: Մօտ վեց ամիս ռազմաճակատում աշխատելուց յետոյ վերադարձաւ կերպարանափոխուած վերաբերմունքով դէպի կառավարական շարժումը: Այժմ նա դարձել էր այդ շարժման համոզուած ժխտողներից մէկը: Միաժամանակ նա իր քննադատական խոսքով հրաւիրում էր հայ կեանքի դեկալարներին դէպի քաղաքական զգուշաւորութիւն և զգաստութիւն: Բայց մեր բուրժուական մտաւորականութեան մի մասը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անվերապահօրէն նետել էին ռուս քաղաքականութեան գիրկը և նրանց անախորժ էր թուում ամեն մի շրջանկատ խօսք: Միայն թիւրքահայ ժողովրդի տուած վիթխարի զոհերը կոտրեցին այդ մարդկանց ամբարտաւանութիւնը, ստիպելով նրանց ունկնդրել այլախոհ հայ գործիչներին: Բայց դա ուշացած մի գիշորութիւն էր, որ գործնականում չէր կարող փրկել տանուլ տուած կացութիւնը:

Լ. Աթաբէկեանին դեռ շատ վաղուց զբաղեցնում էր հայ ժողովրդի ֆիզիքական վատասեռման երևոյթը: Նա խորապէս վշտանում էր, տեսնելով հայ մարդու տեսակի մանրացումը և թուլացումը: Բոլոր հասարակական գիտութիւններին քաջատեղեակ և բժիշկ՝ նա գիտէր, որ նիւթական աննպաստ պայմաններն են մեր ժողովրդի վատասեռման աղբիւրը:

Կուել սոցիալական անարդար կարգերի դեմ՝ նշանակում է նպաստել, որ ժողովրդական մասսաները ունենան առատ սնունդ և հոգու լոյս: Իբրև սոցիալիստ՝ Լ. Աթաբեկեանը իր առօրեայ աշխատանքով նպաստում էր մեր ժողովրդի ֆիզիքական կազդուրման և հոգևոր ճոխացման: Բայց նա կամեցավ, որ իր այդ աշխատանքը արտայայտի և բժշկական գրականության ծալալման միջոցով: 1916 թ. նա հրահրեց Բազմի Հայոց Կուլտուրական Միությանը՝ ձեռնարկելու մի հանրամատչելի բժշկական թերթի հրատարակության: Այդ թերթը՝ «Առողջ Կեանք» անունով՝ սկսեց լոյս տեսնել 1917 թ. յունևարից և դադարեց յեղափոխության բարդացման շնորհիվ, 10-րդ համարի վրայ: Լ. Աթաբեկեանը «Առողջ Կեանքի» ղեկավարներից մեկը լինելով՝ նրա մեջ զետեղեց մի քանի յօդած, որոնց մեջ ուշագրավ է նրա «Դարաբաղը նախաշխարհում» վիճակագրական ուսումնասիրությունը:

Յեղափոխությունը նորից տեղահան արեց այդ դադար չճանաչող և նստակեացությունը աստղ մարդուն: Վերսկսեց նրա հրապարակախօսական գործունեությունը կուսակցական մամուլում («Աշխատանքի Դրօշակ» և այլն): «Գործ» ամսագրի մեջ (1917 թ. - 11-12) տպագրեց «Ապստամբություն» ընդարձակ ոտանաւորը: Գրաւոր խօսքին համընթաց ընդարձակ չափեր ընդունեց բանաւոր խօսքը: Յեղափոխությունից անմիջապէս յետոյ, 1917 թ. գարնանը, նա կենտրոնական կրողը դարձաւ այն շարժման, որ նպատակ ուներ Բազում ստեղծուած հայրենակցական միությունների միջոցով գործիչներ մատակարարել գաւառին: Հայրենակցական միությունները դաշնակցելով ստեղծեցին Գանձակի նահանգի Բազաբնակ հայերի կազմակերպություն, որի Խորհրդի նախագահը Լ. Աթաբեկեանն եղաւ: Այդ կազմակերպությունը, համաձայնութեան գալով երկրային բարձր իշխանութեան հետ (Անդրկովկասյան Յատուկ Կոմիտէտ), հրահանգիչներ ուղարկեց գաւառները, պարտականություն դնելով նրանց վրայ՝ կազմակերպել տեղերում յեղափոխական իշխանություն, կարգաւորել պարենաւորումը, ժողովրդին պատրաստել Հիմնադիր Ժողովի ընտրությունների համար և գաղափարական ու կազմակերպչական մօտիկություն ստեղծել թուրք ժողովրդի հետ:

Բազից դուրս, 1917 թ. ամառն ու աշնանը, նա մասնակցեց Պետրոգրատում Հիմնադիր Ժողովի շուրջը տարւող նախապատրաստական աշխատանքներին, եղաւ պատգամաւոր Հայոց Ազգային Համախորհրդին (հոկտեմբեր), ընտրւելով անդամ Ազգային Կենտրոնական Խորհրդի, մասնակցեց կուսակցական երկրային կազմակերպությունների համագումարին և հռչակեց նախագահ Անդրկովկասի կազմակերպութեան, ընտրեց պատգամաւոր Համառուսական Հիմնադիր Ժողովի, որով դարձաւ նաև անդամ Անդրկովկասեան Սէմի, մասնակցեց Անդրկովկասեան երկրային Բանորական, Զինորական և Գիւղացիական Խորհուրդների աշխատանքներին, առհասարակ, աճապարեց իր փորձած ու կշռադատած խօսքն ասել և իր խորհուրդը տալ այն բոլոր հաստատություններում, որոնց մեջ կուտում ու կոփւում էր յեղափոխական կամքը:

1917 թ. նոյեմբերին Լ. Աթաբեկեանը վերադարձաւ Բազու և անձնատուր եղաւ տեղական հասարակական ու կուսակցական աշխատանքներին: Բանորական և Զինորական Խորհուրդները իրանց պետական շինարարությունով այլևս չէին վայելում նրա

վստահությունը: Այդ մարմինների անհրաժեշտությունը նա չէր բացասում, բայց կողմնակից չէր մեծամասնական այն դաւանանքին, թէ ամբողջ իշխանությունը պիտի կենտրոնանայ նրանց ձեռքում: Միաժամանակ Լ. Աթաբեկեանը տեսնում էր, որ ռուսական պետականությունը քայքայում է և օրհասական վիճակ է ստեղծում հայութեան համար: Եւ նա՝ հրաժարելով Խորհուրդներից՝ իր ամբողջ եռանդն ու ուշադրությունը կենտրոնացրեց ազգային գործերի վրայ: Սոցիալիստ-յեղափոխականների կողմից նա մտաւ Բագի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, որ այդ ժամանակ տենդորէն զբաղւած էր ազգային զօրքի կազմակերպումով և առհասարակ ինքնապաշտպանութեան հոգսերով: 1917 թ. դեկտեմբերին արդէն պարզ էր բոլոր աչքաբաց քաղաքագէտների համար, որ Անդրկովկասի թրքությունը իր ազնականութեան և տաճիկ գործակալների ղեկավարութեամբ ապստամբութեան պատրաստություններ է տեսնում Ռուսաստանի դէմ:

Հայ մարդիկ չէին կարող արգելել կամ խեղդել թուրքերի դաւաճանությունը: Նրանց մնում էր միջոցներ ձեռք առնել, որ թրքութեան հակապետական գործողությունները միայն իրանց շորշոփով անհանգստացնեն հայերին, որ Անդրկովկասը ականատես չլինի ազգային բաղիումների: Բագի Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից Լ. Աթաբեկեանը և մի քանի ուրիշ գործիչներ բանակցությունների մէջ մտան Մուսուլմանական Խորհրդի ներկայացուցիչների հետ: Հայերը առաջադրում էին թուրքերին ապահովել երթևեկությունը երկաթուղիներով և վարչական սահմանաբաժանման ենթարկել հայ-թուրքական գաւառները: Թուրքերը չառարկելով այդ առաջադրություններին՝ պահանջում էին հայերից պարզել իրանց վերաբերմունքը դէպի Թիւրքիայի անձեռնմխելիությունը, զգացնել տալով, որ իրանք ցանկանում են Անդրկովկասի բաժանումը Ռուսաստանից: Այդ բանակցությունները իյւեցին շատ ժամանակ, բայց արդիւնք չտւին: Միայն երկու կողմերը ճանաչեցին իրար: Թէ՛ այդ բանակցությունները, թէ՛ Անդրկովկասի երկաթուղու վրայ տեղի ունեցած ռուս զինուորութեան մասսայական տմարդի կոտորածն ու զինաթափությունը և թէ՛ հայ-թիւրքական ռազմաճակատի անյաջողությունները մտայլ տրամադրություն և ջղայնություն էին հաղորդում Լ. Աթաբեկեանին: Նա այլևս դադար չէր ճանաչում: Հասարակական ժողովները և մտքերի փոխանակությունը մտերիմների հետ միխթարական ոչինչ չէին տալիս: Գիշատիչներ էին ճախրում հայութեան գլխին և դա հիւժում էր նրան: Լ. Աթաբեկեանը սուր հարազատութեան կապ էր պահպանում ազգի հետ և վերջինիս գլխին կողացող անգղները նախ և առաջ կտցահարում էին նրա սիրտը:

Հակառակ հայութեան բոլոր պատասխանատու խաւերի ցանկութեան 1918 թ. մարտի 18-ին տիտուր իրականություն դարձաւ քաղաքացիական կռիւր Բագում: Լ. Աթաբեկեանը մէկն էր այն հայ հանրաձանօթ գործիչներից, որ ամեն մի ազդեցություն գործադրեց խափանելու եղբայրասպան կռիւր: Նա ամեն տեղ էր: Եւ Հայոց Ազգային Խորհրդում, և՛ Բանուրական ու Զինուորական Խորհրդի Գործադիր Կօմիտեում, և՛ թուրք հաշտարար պատուիրակութեան մէջ: Ամենուրեք նա մի միտք, մի ցանկություն էր փայփայում. վերջացած տեսնել արիւնոտ կռիւր: Այդ նպատակով էլ մարտի 20-ին (հ. տ.) երեքշաբթի, նա հաշտարար պատուիրակ գնաց դէպի պարտւած «Մուսաֆաթի» վերջին դիրքերը:

Մոլեգնաձ մուսաֆայթականները չխնայեցին նրան և միւս պատուիրակներին: Եւ Լ. Աթաբեկեանը հնձւեց իր մարդկային գերագոյն պարտականութեան կատարման ճամբին:

Լ. Աթաբեկեանի յուղարկաւորութիւնը կատարուեց կիրակի, մարտի 25-ին: Բազմահազար ժողովուրդ էր գնում նրա դագաղի ետևից: Եւ միայն անկեղծ ափսոսանք ու վիշտ կար բոլորի դէմքին: Նահատակուել էր մեծ սիրտ ունեցող մի հայ և բնական էր այդ յարգանքի ցոյցը: Օրւայ թերթերը լոյս էին տեսել սև շրջանակներով և նրա դէմքը դրւատող յօւսածներով, իսկ ջրաբերոցի նրա հայրենակիցները հրատարակել էին մի կոչ, որի մէջ աււած էր. «Լ. Աթաբեկեանը նահատակուել է իբրև հաշտարար, իբրև անկեղծ մարդասէր: Նրա ջերմ ցանկութիւնն է եղել ժամ առաջ վերջ տալ կռիւն և դրանով փրկել շատերի կեանքը: Նա իրան գոհ է բերել, որ այդ հերոսական միջոցով բանալ կոյրերի աչքը, խուլերի ականջը և մարդկային համակեցութիւն ստեղծէ գծուած ու թշնամացած կողմերի մէջ: Մեծ է մեր կորուստը: Ջրաբերոցը կորցնում է իր փայլուն գաւակին: Մեզ միայն մի մխիթարութիւն է մնում, որ Լ. Աթաբեկեանը՝ իբրև պայծառ դէմք՝ պատկանում է ողջ հայ ժողովրդին և համայն աշխատատեղ բազմութեան առանց ազգի ու ցեղի խտրութեան, և որ այսօր նրա մահը սգում են ամենքը, ով լսել է նրա ոգեշունչ խօսքը, կարդացել նրա խոհուն գրւածքները և տեսել անվեհեր գործերը:

Այս սև օրերին Գաւառական Խորհուրդը դեռ չի կարողանում հաշիւ տալ իրան, թէ ում է կորցրել և ինչպէս պիտի յաւերժացնել Լևոնի անունը: Գաւառական Խորհուրդը մի սփոփանք ունի, որ Լևոնը ինքն է հոգացել յաւերժացնելու իր անունը: Հայրենակիցներ, բոլորդ խմբեցէք նրա դագաղի շուրջը: Բոլորս երախտապարտ ենք նրան: Եւ թող նա իր վերջին օթևանի ճամբին պարուրւած լինի հայրենակիցների պատկառանքով ու յարգանքով»:

Լ. Աթաբեկեանի աճիւնը հանգչում է Բագի գերեզմանատանը: Բայց նրա տեղը Հայաստանումն է...

Դ. Անանուն

«Հայաստանի կոռպերացիա», - 8, Բ տարի, ապրիլ 30, 1920, էջ 275-281:

-2-

ԼԵՎՈՆ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆԻՆ⁴

Ես քեզ տեսել եմ ընդամենը երկու, թե երեք անգամ, այն էլ հեռվից, ամբիոնի վրա, Հայոց Ազգ-ային> Համագումարում 1917 թվականին: Նիհար էիր, գունատ, նյարդային: Որքա ն խելացի էին քո խորը թաղված սև աչքերը, որքա ն շարժուն էր քո դէմքը: Ներվեր էիր ոտքից մինչև գլուխ, վերին աստիճանի նուրբ ներվեր: Եվ լերկ, միանգամայն լերկ ներվեր, ենթակա մարդկային տառապանքների ամենաթեթև հովին անգամ: Եվ խելացի, մանավանդ խելացի:

⁴ Ինչպէս վերը նշվեց, այս խոսքը Շիրվանզադեն գրել է Լ. Աթաբեկյանի հիշատակին:

Խոսում էիր անկեղծ, թե իբրև մարդ և թե իբրև հայ: Ձեր աղավաղում քո ուղեղը և ոչ մանավանդ քո գգացմունքները դողմաներով: Եվ դա էր, որ քեզ սիրելի դարձրեց իմ աչքում միանգամից՝ առանց քեզ ճանչնալու: Այո, դու ունեիր լոգիկա: Ապացույց, որ դու նման չէիր մեր ազգային և միջազգային թույթակներին: Դու հայ էիր, մնալով իսկական մարդ և մարդ էիր, մնալով իսկական հայ:

Ահա ինչու համբուրում եմ քո շիրիմը:

Շիրվանզադե

«Մշակ» (Թիֆլիս), 1. IV. 1919:

– 3 –

ՆԱՄԱԿ ՀԱՅՊԵՏՆՐԱՏԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐԻՆ

26/6-1957 թ.
Երևան

Ներողություն եմ խնդրում Ձեզ մի պահ զբաղեցնելուս համար:

Շատ ցանկալի կլինեք, որ Հայպետհրատը լույս ընծայեք հանգուցյալ Լևոն Աթաբեկյանի բանաստեղծություններից մի գրքույկ, մոռացության չտալու համար Լ. Աթաբեկյանի հիշատակը և մանավանդ ընդառաջելու բազմաթիվ ընթերցողների փափագին, որոնք ուզում են ունենալ նրա բանաստեղծությունները:

Լ. Աթաբեկյանի «Բանաստեղծություններ» առաջին անգամ հրատարակվել են Բաքու, 1913 թվին: Կառաջարկեի այդ գիրքը վերահրատարակել, անշուշտ, խմբագրական որոշ աշխատանքի ենթարկելով: Նա գրել է մի շարք լիրիկական և խոհական քառյակներ և ապրված գեղեցիկ ոտանավորներ: Օրինակի համար՝

- 1) Հե՛յ, սարսարոտ իմ վաթան
 - 2) Բանտի վերա
 - 3) Քունը բանտում
 - 4) Չանգի երգը
 - 5) Քաղաքի միջով
 - 6) Բուխարիկում և ուրիշները՝
- Շատ գեղեցիկ են՝
- Մոր նամակը
 - Լաց մի ինիլ
 - Չոբանն ու կարաբաշը

ոտանավորները, որոնք լավ կոլորիտ ունեն և հայտնի են լայն հասարակությանը, շատերը անգիր գիտեն դրանք:

Հարգանքներով՝ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ⁵

Լևոն Աթաբեկյան. Բանաստեղծություններ, Երևան, 1970, էջ 3–4:

– 4 –

ԼԵՎՈՆ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆԻ ՔՆԱՐԸ

Կես դար է արդեն, ինչ նա այլևս չի շրջում հայրենի Ղարաբաղի գեղադիր լեռնալանջերով, բայց ինչպես մի լեզենդ Լևոն Աթաբեկյանը իր սխրալի կյանքով ու գեղեցիկ մահով, բանաստեղծությամբ ու բժշկական գործունեությամբ անցել է հարազատ երկրամասի բոլոր գյուղերով ու բոլոր հյուղերով: Լևոն Աթաբեկյանի պոեզիայի հիմնական հնչեղությունը ողբերգական քնարերգությունն է, փիլիսոփայական մտորում, որի մեջ ապրում է, տառապում, հուսալքվում ու խիզախում 20-րդ դարի մարդը: Նրա վշտագին ու լուսաթաթախ լիրիկայում լսվում է ամբողջ մի սերնդի և՛ ճակատագրի հեկեկանքը, և՛ կիսապապանձ ձայների հոնդյունը, նրա որոնումների, կորուստների ու հայտնությունների եղերերգությունը:

Ա՛խ, դեռ որքան արցունքներ կան լացելու,
Եվ դեռ որքան աղոթքներ կան ասելու,
Քանի՛-քանի աստվածներ կան դեռ անհայտ,
Խարխալումներ՝ խաչափայտից խաչափայտ ...

Ժամանակը, դարի շարժումները իրենց մակրնթացություններով ու տեղատվություններով հեղեղորեն սուրում են Լևոն Աթաբեկյանի հայացքի առջևով, մարմնավորվելով խորիմաստ մանրապատումների մեջ: Նա ամենից առաջ մտքի, բանականության բանաստեղծ է, բանականություն, որ օրգանապես միահյուսվում է սրտի թրթիռներին: Տազնապալից ու փոթորկոտ այդ սիրտը սիրահարված է հայրենի լեռների բնաշխարհին, մայրական վշտին ու երգին և կանացի կարոտող աչքերին:

Հայ քնարերգության գողտրիկ գործերից է Լ. Աթաբեկյանի «Կարոտ»-ը, որ նրա ստեղծագործության հակիրճ համադրությունն է, այն միհատիկ տերևը, որով կարելի է ճանաչել ամբողջ ծառն իր աղմկուն կատարներով:

⁵ «Լևոն Աթաբեկյանի հանդեպ մի առանձնակի վերաբերմունք ունեւ Ավ. Բասահկյանը: Այնքան որ «կողմնապահությունը» տարածվում էր ոչ միայն նրա միակ դստեր՝ գրականագետ Մարգարիտ Աթաբեկյանի, այլև փեսայի՝ բանաստեղծ Աշոտ Գրաշու վրա, – գրում է անվանի գրականագետ Ալմաստ Զաքարյանն ու ավելացնում. – Պոեզիայի ժողովածուներ խմբագրելիս հանձնախմբի անդամները ժպտալով գիտեին, որ Գրաշուց ընտրված նմուշները նույնությամբ պետք է մնան. հանել կամ կրճատել չի կարելի» (Ալ. Զաքարյան. Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 2, Երևան, 2003, էջ 97):

Կարոտել եմ քեզ, ինչպես լեռնցին սարն է կարոտում,
 Ինչպես բանտի մեջ կալանավորը հավիտենական
 Կարոտում է ջինջ հորիզոնների անսահման հեռուն:

Կարոտել եմ քեզ, ինչպես շեղվածը հայրենական տան
 Շեմքն է կարոտում, ինչպես մեռնողը հիվանդանոցում
 Իր վերջին ժամին կարոտում է մոր ձայնը դյուխական:

Լիբիկական բանաստեղծությունների փոքրիկ մի զիրք, հրատարակված Բաքվում 1913 թվականին և «Ապստամբություն» պոեմը (1911 թիվ) նշանավորում են Լևոն Աթաբեկյանի բանաստեղծական զարմանալի ամբողջական աշխարհը: Խռովահույզ է նրա պոեզիայի ոգին: Այն արտահայտված է գալիք հեղափոխության մարգարեական կանխագագությունների, պոռթկումների մեջ: Սպասվում են հեղափոխական ճայթյուններ: Այդպիսին են Ռոստովի, Գանձակի, Նովոչերկասկու և Պետերբուրգի զնդաններում պոետի ստեղծած բանաստեղծությունների մոտիվները: Դեռևս 1911 թվականին Ռոստովի բանտի կալանավոր Լևոն Աթաբեկյանը գրում է իր «Այլ աղոթք» բանաստեղծությունը, որտեղ կրքոտ ներշնչանքով օրհներգում է հեղափոխության գալուստը՝

Զնդանների մեջ, խաչերի վերա դարեր շարունակ
 Մունջ ու անձանձրույթ մենք սպասել ենք Քո սուրբ
 գալստյան:

Օրհնյալ է ճամփան քո այցելության:
 Արի՛ փշրելու քաղցի ու ճնշման կրկնակի շղթան:

Այս բանաստեղծությունը յուրօրինակ մի դատավճիռ է հին աշխարհի նկատմամբ, ուր ոտնահարվում էր մարդկային արժանապատվությունը, ուր աշխատավոր ժողովրդի կյանքը տառապանքներով էր լեցուն: Այս բանաստեղծությունը հեղափոխություն արարելու կոչ է: Լևոն Աթաբեկյանի պոեզիան հազեցված է սպազայի մտապատկերներով, լույսով, կյանքով, սրընթաց շարժումով:

Պոետի խոսքը դառնում է մի տեսակ բանաստեղծական օրհներգություն, ձոնված ստեղծագործ մարդուն, կյանքի սերմնացանին ու վերափոխողին: «Եհովա» երկում նրա համար սուրբ է մարդու տառապանքի ու սխրանքի ճանապարհը և փույթ չէ, եթե հերոսի՝ բախտի վրա փլվե խավարը, վիշտը, անգամ մահը: «Թող այդպես լինի», գոչում է մարդը՝ բանաստեղծ Լ. Աթաբեկյանը, կանգնելով պայքարի, զրկանքի, սխրանքի ու մեծագործության ուղու վրա:

Բանաստեղծը ընկավ 1918 թ. մարտին իրամատային համազարկերի տակ՝ ազգերի համերաշխության սպիտակ դրոշմը ձեռքին: Լևոն Աթաբեկյանի մասին հոգեցունց տողեր է գրել ժամանակին Ալ. Մարտունին (Ալեքսանդր Մյասնիկյանը.– Ա. Զ.)՝ «Նրա խոր մտքի

հեռավոր թռիչքները գերեցին ինձ ամբողջովին: Տառապանքն ու կսկիծը, աշխատանքն ու ազատությունը սիրեցի նրա պես: Միրեցի նրան ու ուզեցի տեսնել, անպատճառ տեսնել: Լեզուն հնչուն ու կոկիկ: Նրա խոսքերը զանգի դողանջներ էին, աշխատանքի ու պայքարի պատարագին հրավիրող: Քչերն են աշխարհում նրա պես ... Չուր չէ, որ աշխատավորներին հասած ծանր հարվածներից ամենաուժեղը նա իր վրա առավ՝ դա ապացույց է, որ աշխատավորությունը դեռ ունի բարեկամներ»: Ազատությունն էր բանաստեղծի դրոշը, կոչը՝ ապստամբությունը: Լևոն Աթաբեկյանի «Ապստամբություն» պոեմը վերահաս հեղափոխության սիմֆոնիան է, գրված հեղափոխությունից շատ առաջ, 1911 թվականին, աշնանը, Ռոստովի բանտում:

Ամենագոր հողմի թափով ծառացած բնության տիտանական պատկերը, ընդվզող տարերքի կերպարը աճում է, թանձրանում և մենք ականատես ենք լինում պատկերների երկու գործը հեղեղի՝ մոլեգնած բնության ու խռովահույզ ամբոխների: Պոեմի էպիկական շունչը, հաղթական հողմը, ցասկոտ բնության վախճանի ու հայտնության պատկերը ծնունդ են տալիս երկրորդ մի տեսիլի՝ նվաստացվածներն ու նգովվածները, վիրավորվածներն ու ոտնահարվածները միաձուլվում են հողմերում, ելնում տապալելու անարդարության գառամյալ հասարակարգը՝

«Մարդկային տարրը սուրբ ատելության գոռ
Հիմներ երգեց» ...

«Ապստամբության» մեջ ամբողջ հասակով մեկ ուրվագծվում է պոետի հոգևոր աշխարհի վսեմությունը: Բանաստեղծի կիրքը, ժամանակի նրա ըմբռնումը, բոլոր հարստահարվածների ու ճնշվածների արդար ապստամբության մասին ունեցած հասկացությունը պոեմում վերափոխվում է արվեստի ռեալականության:

Վերընթերցելով Լ. Աթաբեկյանի լիրիկան, մենք բանաստեղծի հետ բանտից բանտ ենք քշվում՝ անձրևոտ, միայնակ գիշերներին, մռայլ ու խոնավ խցում նրա կարոտի հանդեպ հառնում են սիրած ծննդավայրի տեսիլները: Մենք բանաստեղծի հետ միասին սիրով ու կարոտով դիտում ենք արևով ողողված նվիրական լեռնաշղթաները, ժայռոտ եզերքներին զարնվող փրփրակոծ գետը, հեռավոր ու հպարտ դեմքեր, հայրենի տունն ու լսում մոր թախծալի ձայնը: Այսպես ծնվեց նրա ստեղծագործության գլխավոր թեման՝ հայրենաբաղձությունը՝ նոստալգիան, որ նրա ամենավշտոտ բանաստեղծություններին իսկ տալիս է թևեր ու արնայնություն: Լևոն Աթաբեկյանի «Nostalgia»-ն պոետի բարեկամ Ավետիք Բսահակյանի սիրած բանաստեղծությունն է: Նոստալգիան ճառագայթված է հայրենի Ղարաբաղի համապատկերով:

* * *

Լևոն Աթաբեկյանը ժամանակակիցների հուշերում պատկերվում է որպես բազմակողմանի կրթված մի մարդ, պոետ, բժիշկ, սոցիոլոգ, փիլիսոփա, հրապարակախոս, որ փայլուն կրթություն էր ստացել Գերմանիայում, Ֆրանսիայում ու Անգլիայում, տիրապետում էր եվրոպական լեզուներին, ուսանել էր շատ բան Եվրոպայի մեծարվեստ պոետներից՝ Վեռլենից ու Վերհառնից, Պետեֆիից ու Գյոթեից⁶:

Ես իմ ականջով լսել եմ, թե ինչպես հարսանիքներում ու տոներին, ուրախ կամ տխուր հանդեսներում ելնում է մի ծերունի կամ պատանի ու սրտառույժ ձայնով կարդում «Մոր նամակը», «Լաց մի ինի» կամ «Չոբանն ու կարաբաշը»: Ուրախալի է ու ցավալի միաժամանակ, որ շատերը գտնում են, թե Լևոն Աթաբեկյանի այս ստեղծագործությունները ժողովրդի հորինած երկեր են՝ այնքան վառ է նրանցում ժամանակաշրջանի ոգին, այնքան թրթռուն ժողովրդական լեզուն, անպաճույճ ոճը: Հարազատ Ղարաբաղի ճանկիեքով շենից շեն, տնից տուն, շրթից շուրթ թռան պոետի հայրենաբույր գործերը: Այս երկերում միահյուսվել են պոետի հոգին ու ժողովրդի հոգին: Պոետի ազնվությունն ու մարդկայնությունը ներծծված է ժողովրդի խղճի մաքրությամբ: Ղարաբաղի համով ու հոտով բարբառից սերված այս գրվածքների գլխավոր բովանդակությունը մի ընդհանուր ներդաշնակությունն ստեղծող բարության լույսն է, սիրո լույսը, արցունքի միջից կաթած այն լույսը, որով շողում են կերպարները:

Ղարաբաղի փրփրաբաշ գետերի ու լեռնալայրերի գեղեցկության երգիչը, իր ժամանակակիցի վեհ ու վսեմ խոհերի երգիչը, հայրենի գյուղերի դառնագին ճակատագրի երգիչը՝ Լևոն Աթաբեկյանը ստեղծել է մի հուշարձան-կոթող, որ խոյանում է ոստնահարված արժանապատվության վրա, ծվատված ու խոշտանգված ազատասիրության վրա, ազատաբաղձ անհատի մտքերի ու երազանքների վրա՝

Անձայր անապատ: Ավազի վրա՝ սկզբում հաստատ ու

վեհ քայլերի

Խիստ շրջագծված խոր ու նուրբ հետքեր և կաթիլներով

սառած մուգ արյուն,

Ապա մրրկոտ, մոլեգնած վազքի ազատ փորվածքներ և

արյան բծեր ...

.....

⁶ Լ. Աթաբեկյանն այդ և նշանավոր այլ պոետների գործերից կատարել է թարգմանություններ: Այսպես, օրինակ, Պ. Վեռլենից՝ «Այն երկինքը», Շ. Պետեֆիից՝ «Փառքը», Պ. Հիլլեից՝ «Սոցիալական մոտիվ»-ը (տե՛ս Լ. Աթաբեկյան. *Նշվ. գիրքը*, էջ 75–77): Բարձր է գնահատվել հատկապես Վերհառնից կրած ազդեցությունը: Ինչպես նկատվել է՝ «Մեր գրականության մեջ միայն Լ. Աթաբեկյանն է կարողացել լավ հասկանալ Վեռհառնին, և արտահայտել նրա երգերի թե՛ ռիտմը, և թե՛ իսկական ոգին»:

Նրա «Ապստամբությունը» տալիս է իսկական Վերհառնին, մտածող և քանդակագործ Վեռհառնին...» [Ռ. Արիստակեսյան. *Գրական վավերագրեր (1920–1930-ական թվականներ)*, հ. 1, Երևան, 2020, էջ 164]:

Այս անապատով մարդուց վիրավոր մի արքայական
առյուծ է անցել:

Աշոտ Գրաշի

Լ և ո ն Ա թ ա բ ե կ յ ա ն. նշվ. գիրքը, էջ 5–12:

–5–

Nostalgia⁷

*Հէ՛յ, սարսարոտ
Իմ վաթան,
Թուխպի ծով ...*

*Ա՛յ, քարքարոտ
Ասկերան,
Մարմանդ հով ...*

*Մըռավասար,
Զիլզիլան,
Արծվի բույն ...*

*Խելառ Թարթառ
Փրփրան,
Դղրդյուն ...*

*Մտամոլոր
Արահետ,
Խրխնջոց ...*

*Ոլոր-մոլոր
Ձորագետ,
Քչքչոց ...*

⁷ Ինչպես վերը նշվեց, “Nostalgia”-ն «պոետի բարեկամ Ավետիք Բասիակյանի սիրած բանաստեղծությունն է»:

Հե՛յ, սարսարոտ
Ղարաբաղ,
Մայր ու տուն ...

Ա՛յ, քարքարոտ
Մուռով-դաղ,
Մանկություն ...

Ռոստով, 1914

Լևոն Աթաբեկյան. նշվ. գիրքը, էջ 48–49: Հմմտ. Լ. Աթաբեկյան. Բանաստեղծություններ, Բագու, 1913, էջ 19–20, նաև «Հայաստանի կոռուպցիա», - 11, հունիս 15, 1920, էջ 418: